

100 éve született Balázs Béla

VÖRÖS LÁSZLÓ

Balázs Béla odisszeája

*Kötözzetek az ember árbocához,
Testvéreim, ti süket evezősök.
Kötözzetek az ember árbocához,
Mert odaátról hallok éneket.*

*Szögezzetek szögekkel magatokhoz,
Mert engemet dalolnak odaátról.
Szögezzetek szögekkel magatokhoz,
Mert hazahívnak dalos istenek.*

A húszas évek legelején, emigrációjának kezdetén, az életforma- és szemléletváltás számára legviharosabb időszakában írta *Odisszeusz* című költeményét Balázs Béla. Ekkor vált a leghevesebbé bensőjében az a küzdelem, ami előzőleg is mindig eleven volt gondolatvilágában, s ami munkásságának kezdettől fogva egyik központi (ha nem éppen a legcentrálisabb) tárgyköre: a lírikus és a tömeg, az egyén és a közösség viszonyának dilemmája, és ezzel szoros összefüggésben a művészi feladatvállalás értelmezésének a kérdése.

A vers jól sugározza azt az erőfeszítést, amellyel a választást megélte és a nem könnyű döntéshez eljutott: embertestvéreihez esdekel, hogy kötözzék őt az ember árbocához és szögezzék magukhoz az embertársak, mert csábító a szirénhang, az istenkeresés és az individuum, az „úrmaga” szabadabbnak tetsző útja. Naplója is szépen tanúskodik erről a vívódásról. Egyszer azt írja, hogy „új versek új magányom érzése felől jönnek, magányosan a forradalomban is, az örökkévalóság kiölel az időből mégis. Ezüst havasok megállott csendje és a csillagok arany billentyűin az örökkévalóság muzsikája ... Azt hiszem, a jövő héten szép verseket fogok írni, végre megint egyszer magamról. Úrmagamról!"; máskor ellenben — a kérdésekkel mindjárt a választ is megadva — ezt mondja: „Nem kell-e és lehet-e a költőnek máma mégis megmarkolni valahogy és valahol a tömeget, mely ma porondon van, mint még soha (a költőnek, aki mindig a legjobb krónikás). Szabad-e, lehet-e máma a magányos én kútjába tovább ásni? Nem kell-e talán ... az Énen túli élet muzsikáját lepárolgatni?” (Mindkét naplódízet 1920-ból való.)

Az egyén vagy a közösség, a magány vállalása vagy értelmes föloldása, a bezárkózás vagy a közügy szolgálata közti választáskényszer természetesen egyáltalán nem csak a fiatal Balázs Bélára jellemző gond: korproblémáról van szó. A kapitalista társadalom elidegenedéssel együtt járó s atomizáló tendenciájának talaján kialakult korérzés ez, hiszen „hideg, dologi vonatkozásokká, áru és pénz kapcsolatává alakított át minden személyes emberi viszonyt a tőkés

társadalom, s a piac által szabályozott, eldologiasított lét nemcsak árfolyamokat és válságokat termelt: kitermelte az emberi magárahagyottság kínzó érzetét is. Külön szigetnek tűnt minden egyes ember, ahol hiába vágytak egymás felé a szétszórt életek, köztük húzódtott a nagy idegenség, a végtelen tenger” — írja Király István Ady-könyvében. Az úgynevezett izolált én nyomasztó, de ugyanakkor megnyugtató megoldást nem egykönnyen kínáló helyzete ez, az „Ó, jaj, az út lélektől lélekig!” érzése, melyet a kor minden valamire való költője átélt a maga módján, s így vagy úgy feloldani is megpróbált.

A legmélyebben és művészeleg a legmesszebbre jutón Ady Endre. Király István részletesen elemzi monográfiájában Ady magányérzetének komplexitását — a citoyenmagány, a művészmagány, az atomsorsmagány s az egzisztenciális magányosság változatait és összefonódását —, nyomon követi a vele való küzdelem ellentmondásos menetét, az eltévedtségérzés és a küldetésit különböző módozatait. Az árnyalt vizsgálódás eredményeként olyan összkép rajzolódik ki, hogy Adynál egyrésztől mindvégig megmaradt az ambivalencia, másfelől azonban jól kivehető az a tendencia is, hogy az érzelmi forradalmiság időszakában még inkább az individuumon levő hangsúly később egyre jobban átveddött a népszolgálat, a népiségélmény oldalára.

A kettősség, de egyúttal mindjárt a benne megmutakozó mozgalmasság, az éntől a mihez irányuló út jól látható a Király István által elemzett kulcservekben is. A teljesség szándéka nélkül, pusztán illusztratív cézzal említve néhányat: jelen van *Az Illés szekerén* című költeményben a magányos szárnyalás szivszorító nagyszerűségének és vacogtató hidegségének, „jég-útjának” képében; másutt a „fenség, Észak-fok, titok, idegenség” büszke elkülönülését követő „Dé, jaj, nem tudok így maradni” fájdalmas panaszában s a „Szeretném, hogyha szeretnének” mélyről fakadó vágyában. *A téli Magyarországon* a verset előntő fáradt szomorúság és az „Én s a magyar tanyák” azonosulást tartalmazó mozzanata testesíti meg az ambivalenciát; másutt a „Helóta nép, helóta költő” találkozásának tiszta örömét a „leszködő véredek” frigyét, kötést hátráltató erői zavarják meg, a „Napot”, a „gyönyörű eget” a „gonoszság fellege” fedi el; a *Bujdosó kuruc rigmusában* pedig a „Se barátom, se testvérem / Se bánatom, se reményem” testi-lelki egyedülségére a mégis morál helytállása, a „De így éltünk vitézmódra” harcvállalása, mint az egyedüli emberhez méltó életvitel felelt.

Adyról szólva elmulaszthatatlanul fontos kiemelni, hogy az az alapmező, amelyben ez a bonyolult gondolati-érzelmi mozgás végbement, az *Új versektől* kezdve *mindvégig a forradalmiság* övezete volt. Ady lírájának éppen ez a fő megkülönböztető jegye ezen a téren is, mert ha pusztán az egyén—közösség viszony alakulásának absztrakt menetét vesszük, akkor több más költőnkél is hasonló folyamatot találunk.

A lírikus és a tömeg, az egyén és a közösség viszonyának kérdését Babits Mihály is mély felelősségérzettel, mindig eleven és roppant érzékeny lelkiismerettel élte át. Magaemésztő magatartásának legmélyén az rejlik, hogy a problémát mind mennyiségi értelemben, mind intenzitásban Ady után a legerősebben s a legtöbb művészi eredménnyel ő küszködte végig. Lírájának egyik nagy értékét éppen az adja, hogy ebben sem tudott megelégedni olcsó és felszínes megoldással. Vívódását, gondolati és érzelmi hullámzását jól lehet érzekelni, ha néhány olyan verset szembesítünk, amelyek szélsőségesen felelnek egymással.

„Az álmok sikos gyöngyeit / szorítsd, ki únod a valót: / himezz belőlük / fázó lelkedre gyöngyös takarót” — írja akkori költészetére nagyon jellemző *Hunyt szemmel...* című versében 1906-ban, a valóság előtti szemet hunyás, a melengető álmokba takarózás, a költői illúziók birodalmába való menekülés és bezárkózás programjaként. Ezzel a régebbi önmagával perlekedik *Az óriások költögetése* 1920-ban, amikor a hunyt szemmel élést vakságnak és önzésnek mondja, s velük szemben a valóság „eleven nyüzsgését” és az „isteni Látást” kívánja. A vers zaklatott és önmagát biztató hangneme is jelzi, hogy a változás nem volt könnyű. Más költemények összehasonlító vizsgálata szintén erről tanúskodik. „Gyűlöllek: távol légy, alacsony tömeg!” — írja első kötete első versének legelső sorában 1904-ben; 1917-ben viszont a pusztán önérdéküket hajszolókról ezt mondja *A jószág dalában*:

*Barátaim, mi mások vagyunk, halljatok:
mert velük élni nem tudunk, se pedig egymagunk,
csak a szenvedőkkel élhetünk, azokkal halhatunk.*

1922-ben a *Régen elzengtek Sappho napjai* újabb fordulatról ad hírt. A mindenkori ars poeticák egyik alapkérdésére, a „kinek szólsz, lélek?” mardosó és fölrázó kihívására nyugtalanul ugyan és az önvád remegésével a hangjában ekkor a kivonulás, a „légy sziget!” felszólításával válaszolt:

*Óh kedvesem! magunknak szól a dal.
Régen elzengtek Sappho napjai.
Csókolj! A líra meghal, és a bús
élet a kettes csöndbe menekül.*

Minderről azonban még van más szava is. Négy évvel később az alacsony tömeget megvető fensőbbiségérzet s a millió testvér jajszavának megszólaltatásáról, mint költői programról vallott elutasítás helyett már éppen értük szól *Cigány a siralomházban* című költeményében, a sokaságért, a szegényekért:

*Nem magamért sírok én: testvérem van millió
és a legtöbb oly szegény, oly szegény,
még álmából sem ismeri ami jó.*

Keresztury Dezső is hangsúlyozza esszéjében, hogy „a műveltség, a világirodalom elvont, áttételes művészi élményeit felváltották a személyes élet és az emberközösség forró, aktuális élményei ... Ez persze a végeredmény; az út nemegyszer éles kanyarulatokkal vezet el az ormokhoz.” Babits reprezentatív versei — *A lírikus epilógjától a Jónás könyvéig* — valóban ezt a fokozatos, noha kitérőkkel tarkított hangsúlyáttevődést testesítik meg az *én*ről a *mire*, az egyénről a közösségre.

Az elvont sémát tekintve Juhász Gyula útja is Adyéhoz hasonló. Az egyéniségkultusz és kollektivitás dilemmáját pályakezdő éveiben éli át a leghevesebben, döntően etikai problémaként, a nietschei és a tolsztoji elvek konfliktusán keresztül. *Az élet hegyén* című versében a harc még eldöntetlen, Jézus és Zaratusztra egyformán győztes is meg vesztes is kettejük párbeszédében. A megoldást a két elv egyesítésében véli föllelni, de már a közösség—eszme talaján: „Egyén és társadalom ... csupán egy szilárd, egyetemes elv alapján élhet és fejlődhetik: az emberi szolidaritás alapján ... A jövő fejlődés bizonyára elősegíti az emberideál lehető kialakulását, azét az ideált, aki tolsztoji szeretettel öleli magához az embert és nietschei öntudattal akarja az életet” — írja éppen Nietzsche-ről szóló cikkében. S bár Nietzsche iránti csodálata élete végéig megmarad, a küzdelem rövidesen végérvényesen eldől Tolsztoj javára: „Az intelligencia fagyos orma nagyon szomorú, nagyon keserves menedék az emberiség legnagyobbjainak is. ... A nagy magányok és mély elcsüggedések óráiban kell éreznie a legnagyobbnak is, hogy mennyire egyedül van a társai, a testvérei, a többi emberek nélkül. És kell éreznie az igazságát annak, hogy szeressük egymást, hogy jobbak legyünk, hogy szebbek legyünk, hogy boldogabbak legyünk. Az emberi szolidaritás ez egyedül üdvözítő ígét Tolsztoj Leó hirdeti a legszentebb hévvel Krisztus után a küzdő, vergődő emberiségnek.” Lírája ettől kezdve alapvetően közösségi szellemű, a „Minden szerelmet most rád pazarolva / Szeretlek nép, munkás és szenvedő” hangján szól, eljutva a forradalom akarásáig és cselekvő támogatásáig, szolidaritáseszmejében azonban a döntően evilági-társadalmi indítékok mellett mindvégig meghúzódik a tolsztoji és evangéliumi szeretettan ösztönzése is.

Kosztolányi Dezső útja másféle állomásokon vezet keresztül. „Sok a kettő, de több az egy” — hirdeti „az önimádat büszke heverőjén” fekvő *Költő a huszadik században* című ver-

sében; a „bamba tömegből visszahúzódó, / trón magasában egyedül élő, / koldus imperátor”-t dicsőíti a *Marcus Aurelius*ban. A tömeg számára kényszerű és riasztó közeg, mely eltávolíthatatlanul körülveszi:

Tömeg, egyforma mindig, bárhogy nevezzenek,

*Álmomban is hallom a hangod az éjféli süket partján,
s látom
hatalmas bálvány arcodat, tétova-gyors mozdulataid,
rémitve magányom, melybe csupán az én szívem
templomi csengője csenget,
és megtelek keserű, kiabáló kétségbeeséssel,
mert teveled múlik el s teveled dübörög tova
a céltalan élet.*

(Tömeg)

Nyers és erőszakos, vad ösztönöktől vezérelt massa a tömeg a *Politika* című versben is, de a vele közösséget vállalni nem tudás s az ebből adódó magára maradottság itt egyáltalán nem gögös tiltakozás és fölényes elzárkózás formájában kap hangot, hanem panaszos fájdalomként:

*Most már nem tudok elaludni, de ébren lenni sem,
félek az éjben és félek a fényben,
jajgatva tusakszom, gyűlöljek, szeressek?
Ha pedig valaki kérdi, hogy mily párthoz tartozom,
úgy nézek rá, mint ki idegen csillagról való.*

*Egyedül megyek az utcán.
Lehajtom a fejem és sírok.*

Ez a magatartás érteti meg, hogy a „négy fal között” attitűdje a kínzó magányérzet elemeit is tartalmazta s ebből eredően egy olyan nyitottságot, amely részvétellel és megértéssel fordult az egyszerű kisemberek élete és sorsa, egyáltalán az emberi élet sokszor szürkeségben megbúvó értékei és csodái felé, mint például *A kalauz*, a *Szegények*, a *Szeretet*, az *Özvegy a villamosban*, a *Gépirókisasszony* című versekben és a *Számadás* kötet nagy költeményeiben, prózai művei legjavában, vagy az *Ó én szeretem a bús pesti népet* soraiban: „Bármerre mennék, ide visszatérnék, / bármerre szállnék, átkozott, szegény nép, / a gondodat kiáltaná a szám.”

Tóth Árpádnak csaknem egész költészete a kínzó magány halkká tompított kidalolása, a „Küldözzük a szem csüggedt sugarát, / S köztünk a roppant, jeges úr lakik.” bánata. Első költői időszakának még a legtipikusabb vershelyzete is ebből a tárgykörből való: a magányosan kószáló vagy üldögélő költő alakja van jelen benne, aki lelki árvaságát fájlalja (például *Tavaszi elégia*, *Séta az alkonyatban*, *Őszi alkonyat*, *Orfeumi elégia*). Ő az egyén—tömeg dilemmáit ritkán ütközteti össze közvetlenül, de lírájának nagy része a probléma megoldatlansága miatti bánata, a társakra találás nehézsége:

*Mért élek én — s boldog mért nem vagyok?
Mért fáj ez örök, tűnődbe kuporgó
Magány? — és máskor mégis mért sajog
Magányért lelkem?*

(Október)

A rá jellemző finom visszafogottsággal, csendes érzékenységgel, erősebb hangütések és hevesebb érzelmi tusák nélkül is szépen kirajzolódik végül mégis az a folyamat, hogy — Kardos Lászlót idézve — „egyéni bűjától a »szent haza« gondjai felé fordult”, a közösségi érdek felismerése és megszólaltatása egyre jobban átszövi költészetét, kezdve már az olyan viszonylag korai nagy versétől, mint az *Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz*. Egyik legszebb költeményében pedig (*Egy régi ház előtt*) már szinte babitsi zaklatottsággal vívódja végig a régi ház láttán az „Itt volna élni jó ... nyomom ne is keressék” exodusának, a költői álmokba menekülésnek és a szomorú valóság nyílt színvallásra készítő felelős állásfoglalásának alternatíváját, amelyben számára (1917-ben vagyunk!) a költői látomás sem lehet más, mint a „lihegő és korcs Ma” ellenében a „vár miránk egy szebb lét tiszta orma” hite, az egyetemes emberi felmelkedés távlatára melletti vallomás.

*

Erre a futólagos áttekintésre nemcsak azért volt szükségünk, hogy tárgyunk korézés voltát igazoljuk s a Nyugat első nemzedéke legjelentősebb költőinek jellegzetességeit tömören felvázoljuk, hanem azért is, hogy majd jobban érzékelhető legyen: a hasonlóságok mellett minden eltérő hozzájuk képest az egyén—közösség dilemma megélése és művészi megvalósulása Balázs Bélánál. A Balázsról szóló szakirodalom lényegében egyöntetűen és teljes joggal két sajátos vonást emel ki. Először azt, hogy a *fiatal* Balázs Béla jellegzetes művészi-lírai mezője, színtere az örökös vándorlás, a mindig útonlévő a két pólus közt, az Éntől az Énen túlihoz, legyen az szerelem, barátság, isten vagy valamilyen emberközösség; s másodsor, hogy *egész pályaképét* tekintve ő tette meg a legnagyobb és legradikálisabb fordulatot — Szabolcsi Miklóssal szólva — a művész magányából a közösségi ember felé.

A fiatal Balázs Béla legjellemzőbb lélekállapota és legtipikusabb vershelyzete valóban a szüntelen vándorlás, a permanens mozgalmasság. Elég csak találó kötetcímeire (*A vándor éneke*, *Tristan hajóján*), cikluscímeire (*Országúton*, *Itt az utak elmerülnek*) hivatkozni. Adynál és a többieknél minden hányódás és ambivalencia ellenére vannak nyugvópontok, vívódásukban a viszonylagos megállapodottság is jelenlevő. Náluk nemcsak a köztes tartomány járódik be és térképeződik fel, hanem külön-külön a két végpont is, és gyakran, amikor már berendezkedni látszanak a magányba zártságban vagy a kollektívum abszolút érvényű vállalásában, épp az elmélyültebb behelyezkedés, átélés szít újból és újból hiányérzeteket is, és készlet visszalendülni a másikhoz.

Balázs Béla első két verskötetében a lét legfőbb tartalma az állandó vándorlás tartós megérkezés nélkül, az örökös keresés a megtalálás nélkül:

*Titok marad a dolgok minden titka.
Mert minden út és minden végtelen.
És mindig elhagy valamit a lélek
Cserélve utat úttal untalan.*

(Mert minden út)

S ha nem az Én halad a végtelen úton, a mozdulatlan lelken kívüli világ lendül mozgásba, illan folyton tova megfoghatatlanul és megállíthatatlanul. Mindegy, így is, úgy is elérhetetlen lesz ember az embernek:

*Soha téged ölelőket,
Nem látsz te csak elmenőket
Egyedül vagy, egyedül vagy.
De ajtódat nyitogatják,
Csak távozók nyitogatják.
Üres szobád önti őket.*

(Árgirus)

Nem kivétel ez alól még a férfit és a nőt olyan elemi erővel egymás felé hajtó érzelem se, mint a szerelem. A Balázs első verskötetét elemző ifjú Lukács „a szerelem tragédiájának” mondja ezt. „A kör újból bezárult, a falak, amelyek az embereket egymástól elválasztották, ismét magasra merednek közöttük. Minden hiába. Örökre elérhetetlen a férfi az asszonynak, és az asszony a férfinak” — írja, és bár teljesen indokoltan azt mondja, hogy e fájdalmas „hiába” érzése Balázs minden szerelmes versében megvan, közvetlenül bizonyára a *Nem férsz közelebb* címűre utalt:

*Hiába. Tűlsokat álmodtam rólad.
Hiába tartlak most karomba zárva
Ölelhetsz, csókolhatsz, mindhiába!
Nem férsz közelebb.*

Az istenhez való viszonyában sem a nagyon gyakran megszólított „Uram” mint misztikus lény a fontos, hanem maga az istenkeresés. „A nagy bujósdi életre, halálra”, ahogy *Tristan hajóján* című versében kapcsolatukat jellemezte, amelyben éppúgy helyénvaló a kérdés, mint a szerelemben: „Te keress engem, mondd, vagy én kereslek?” S ahol a hozzá való kötődést legjobban a „Lásd, térdénállva nevetlek, Uram” paradoxona fejezheti ki.

A fiatal Balázs Béla világnézetének, benne művészeteszemléletének alakulására leginkább ható filozófiai és irodalmi inspirációkat többen áttekintették már — mindenekelőtt és legalaposabban Fehér Ferenc és Komlós Aladár —, kiemelve az életfilozófia Lukácstól is ösztönzött Dilthey- és Simmel-élményét, valamint a szimbolizmus erős befolyását; de mindjárt azt is, hogy Balázs ezt a szellemi indítást hogyan s mennyiben értelmezte sajátosan és adaptálta jórészt termékenyítően akkori munkásságában. Innét érthető, hogy találó önjellemzése szerint „mindentől idegen vándorélete” szükségszerű, és a titokkeresés a mozgatója.

Titok minden ember, titok a köztük formálódó kapcsolat, titokzatos a mindenség és az isten is. A folytonos vándorúton feltáruuló új látómezővel mindig új és új titok bukkan fel:

*De új szobákban új embertitok.
És új ablakot új tájra nyitok.
(Születésnap stanzák)*

Az én éppúgy ismeretlen, mint ahogy kifürkészhetetlen az Énen túli terrénum is, csak az örökös keresés a bizonyosság, a változatlan lényeg. A fiatal Balázs lírájában feltűnően sok kérdőmondat ennek a lelki beállítottságnak nagyon adekvát formai megfeleltetője:

*Mért vagyok idelelt egyedül én csak?
Párja van mindnek. Senki se vár rám.
Ki vagyok én?
Ki az én párom?
Kellek-e magányos bujdosó, Isten?
(Noctivigillia Veneris)*

Még a szeretett nő is csupa kérdést hív elő, annyira rejtélyes, ismeretlen: „Nem értelek. / Te asszony mondd, hol van a te hazád? / Mit akartok?” (*Tavi nokturnó.*)

Ha mindkét végpont, a start és a cél is titokzatos, homályban levő, révbe érni nem lehet. Balázs nem is tud végérvényesen megérkezni és kikötni, csak látszólagosan. Mert amikor elérkezettnek tűnik a várt megnyugvás, az áhított eredmény, a vándorlás vége (például *Mert messziről jön az este, Lásd itt vagyok*), a vers mélyebb rétegeiben mindig ott kísért a „de meddig?” nyugtalanító érzése, amint azt Radnóti Sándor meggyőző érveléssel bizonyítja elemzé-

seiben. Máskor pedig mihelyt fölsejlik a közeli célba érkezés, az legtöbbször a halál, az elmúlás képével társul: „Az életütről is hamar letérek / S az utak végén van csak felelet.” (*Mert minden út*) Balázs Béla egyik legszebb verse, a *Meg kell halnom itt* gyönyörű példája ennek:

*Én nem tudom kik vagytok emberek.
Én nem szeretlek, nem kerestelek.
Csukott ajtótok két öklömtől véres
És küszöbötök az ajkamtól véres.
Eresszetek be: meg kell halnom itt.*

*Ne kérjétek ki küldött. Nem tudom.
Jaj, elfeledtem a hosszú úton.
De hajtó ostor suhogása hajtott
S csodálva hallom hangomban a hangot,
Hogy néktek szól s hogy meg kell halnom itt.*

Azért is nagy vers ez, mert benne van paradoxonaiban a lehetetlen mindenre elszánt heroikus megkísértése, a véresen komoly elhatározás végigjárni az utat és megelni az embertársakat bármilyen áron is. A fiatal Balázs Bélánál feloldhatatlan lelki tusa ez, de éppen ez teszi oly szenvedélyes izzásúvá és lendületessé legjobb verseit, itatja át folytonos lélekörlődéssel magányérzetét. Pedig olyan egyszerűnek tűnik minden: „Egyedül vagy, egyedül vagy” — hangzik sokszor a mélyről fölcukló panasz nála, nem csupán verseiben, hanem más műfajú írásaiban is. „Az agyak értik egymást, a szívek érzik egymást. — Csak kezét kell nyújtani. — És nekiütökünk a falnak. Mint a méh az ablaknak. — Fejjel neki. — Újra, meg újra, meg újra! Mért?! Mért?! — kérdezi Miklós a *Halálos fiatalság* című drámában. „Mert be vagyunk zárva csigaházainkba” — válaszolja Lublőy. „Nem szabad az embereket ennyire magukra hagyni!” — nyöszörgi Sternberg Ágota a *Lehetetlen emberek* című regényben. „Két ember egymás mellett ül... hidat kell verni ... szavakat mondunk ... keressük egymást ... érintkezünk ... de éppen ez érezteti különvalóságunkat. Minél titokzatosabb az érintkezés, annál jobban érződik az a távolság, ami lélek és lélek között van. Áttörhetetlen magányomat érzem” — mondja *Dialógus a dialógusról* című írásában, megelőlegezve a „lélektől lélekig” Tóth Árpád-i jajszavát, mint ahogy ezt teszi a csillagkép esetében is már első verskötetében: „Nincsen oly távol / Csillag egymástól / Mint két emberlélek.” (*Cantate.*)

Nagyon jellemző, hogy irodalomtörténetében Szerb Antal kitűnő érzékkel és lényeglátással a Balázs Béláról szóló rövid részletben éppen abból a versből idéz, amely nemcsak Balázs legszebb költeményei közül való, hanem sajátosan önmarcangoló magányérzetének is egyik legművészebb megszólaltatója:

*Kiáltanék: hej, itt is van egy ember!
Most oda, oda kellene, hogy menjek,
Hogy megérintsem simogató kézzel
És kérdezzem: te is sírtál az éjjel?
Kaptál-e csókot?*

*Kiáltanék: én is hordom a titkot.
De rám néz s messze partok köde lebben.
Hiába úgyis. El nem érjük szóval.
Köszöntjük egymást néma lobogóval:
Itt is van ember.*

(Egy arc komoly)

Ha az ifjú Balázs Béla verseinek szókincséből költői szótárt készítenénk, akkor a leltározás eredményeként a már említett vándor(lás), út, titok, egyedüllét mellett a mennyiségileg és minőségileg is meghatározó szórétegben föltétlenül ilyeneket találunk: köd, homály, árny(ék), messze(ség), álom, éjszaka, sötét, barlang, idegen, örök(re), végtelen, minden(ség), tenger, világ; jellemző a számnevek közül a száz, az ezer és a millió (például „Ki énekelte? Hány száz éve annak?”, „Ezer évnek álma, árnya”, „Ezer napból ezer énem”, „Millió álomtól izzó lett az éj kint”, „Millió ablak és millió lélek”); a határozatlan névmások és határozószók sokasága (például „Valahol elmentünk valami mellett”, „Valamire vágyom, valahová vágyom”) — vagyis csupa olyant, amely e líra lényegét képező tartalmi rejtelmességet, titokzatosságot, sajátos misztikumot, meghatározatlanságot, kontúrnélküliséget a formarétegekben adekvátan tudja megtestesíteni. A kérdőmondatok előzőekben már érintett alkalmazása és a paradoxonok kedvelése mellett a titokkeresés Balázs Béla-i költészetének ez a legszembetűnőbb stílári vetülete. A mondandó és a forma közhelyszerűen emlegetni szokott harmóniája. Annak a művészi világszemléletnek megvalósulása, amit már huszonegy évesen nagyon pontosan tudatosított naplójában: „Egy titokzatos, sötét rengetegben vándorlunk, egy nagy karaván. Nem tudjuk, hol vagyunk, hová megyünk. Csak azt látjuk, új és új alakok jelennek meg közöttünk folyton, és folyton tűnnek el alakok közülünk.”

Gondolatmenetünkben ezen a ponton kell nyomatékkal szólni az egyén-közösség dilemma átélésének Balásznál már említett két fontos egyéni jegye (az örök vándorlásérzet, majd később a gyökeres változás) mellett egy harmadik specifikumról is, amit érzésünk szerint mindeddig nem hangsúlyoztak kellőképpen, pedig legalábbis egyenrangú amazokkal, sőt éppen ez a különleges összekötő kapocs a másik kettő között. Ez magyarázza meg (persze több más ok mellett), hogy az akkori jelentős magyar írók közül nemcsak a legradikálisabb és aránylag leghirtelenebb fordulatot hajtotta ő végre, hanem eközben a legnagyobb vargabetűt írta le.

Előző idézeteinkből és a legjellemzőbb stílusjegyek felvázolásából is kitűnhetett, hogy művészként mennyire légiessen, absztraháltan élte meg és szenvedte végig a magányérzés gyötrelmes stációit. Pontosán annak az akkori elvének megfelelően, hogy „nincs más esemény, mint ami a lélekben történik”. Első két verseskötetében viszonylag közvetlen társadalmi vonatkozás értelmezésünk szerint mindössze egyetlen egyszer fordul elő, a *Regös prologusa* (más kiadásokban *A közönségnek*) című költeményében: „Az világ kint haddal tele.” (Ám ez is rögtön így folytatódik: „De nem abba halunk bele / Urak, asszonyások.”) Művészként magyar kortársai közül a magányproblémát a társadalmi viszonyoktól legszélsőségesebben elvonkoztatva, legsterilebben lélekélménynek a fiatal Balázs Béla élte és küszködte meg. Lukács is kitér arra — 1911-ben még érthetően elismeréssel —, hogy „minden száraz és merev plasztika” hiányzik ebből a lírából, Komlós Aladár pedig roppant találóan „desztillált lelkiségről” beszél Balázs 1918 előtti időszakáról szólva.

Valóban erről van szó: a külső valóság és a lélek közötti közvetítések teljesen eltűntek nála. Aminek volt előnye is, mindenképp az a modern filozofikusság, amit nem véletlenül üdvözölt és támogatott olyan pártolólag Lukács György. De a veszély szintén nagy volt, mert a „hajtó ostor suhogása hajtotta” nemes indítékoktól vezérelve és jószándékúan az emberek felé, ezért elvileg és potenciálisan adva volt a készség, hogy egy, az életet sarkaiból kifordító, kiemelkedően nagy világesemény szintén *közvetítések nélkül*, elvontan moralizálva a másik végletbe lendítse. Ez történt a világháború kitörésével, s míg előbb Balásznál a lélek szublimálta az életet, most a nyers valóság fogta — szintén átmenetek nélkül — rabságába a lelket. Ráadásul egy alantas valóság, egy rossz ügyért lelkesedő tömeg.

Kétszeresen is törés, szervesetlen fejlődés volt ez Balázs Béla pályáján. Először munkásságának progresszivitását tekintve, mert kétségen kívül igaza van, amikor 1945 augusztusában, röviddel emigrációjából való hazatérte után így tekint vissza ifjúkori énjére: „Mit jelentettek ifjúkorom zengő fájdalmai? Mi volt a »vágy vágyódása vágyra?« Ki volt amaz örök, idegen vándor, akinek »minden út és minden végtelen?« Mi volt az a lebegő »kódélet«, melynek lé-

nyegtelensége mögé csak azért vetített Istent vágyam, mert valahol valami valóságnak mégis kellett lennie? Bizony, lázadás volt ez a környező világ üressége és irrealitása ellen. Elégedetlenség volt, mely világfájdalommá lett...” De hátraarc volt háború eleji magatartása s főleg annak megideologizálása világ- és művészetszemléletében is. A tartalmat nézve, mert pusztán a külső keretekben még logikusnak is tűnhet ez.

Az alapkérdés számára tudniillik itt is az Én és az Énen túli tartomány viszonya; egy új, addig tényleg soha nem volt világhelyzetben a magányprobléma újjáélése és újraértékelése, szubjektíve jóakarató föloldási igénye fölől jut el ekkor egy objektíve tévesztett válaszhoz. Az addig a magányt döntően lepárolt lélekélményként tudatosító Balázs most egy csapásra a valóságos emberközösségben véli megtalálni a titok megfejtését. „A szenvedésükből vedd ki a részed, mert ez az egyetlen közösség! Menj és szenvedj te is!” — adja ki önmagának a jelszót Dosztojevszkij nyomán a háborúba önként jelentkező Balázs Béla, de egészen más értelemmel. Nagyon érdekes nyomon követni *Lélek a háborúban* című könyvében, hogy miként akar több ízben is antinómiákat összebékíteni. Megint csak az énről és a tömegről van szó. Van, amikor a közösségbe való teljes beleolvadást hangoztatja: „A zászlóalj rámnőtt és idegeim egy zászlóaljnyi feületen éreznek ... És akarunk, kilencszázhatvan egyéni akarat, *organizálódik* akkor egyé, hogy ezt bírja. Így szűnik meg az *Én*. És ez nem ijesztő.” Néhány oldallal később talán még tanulságosabb a szöveg: „A háború lehántotta rólunk az összes felületkülönbségeket és kipreparálta alóla, mint finom, lüktető, érzékeny lényt, a lélek egyéni sajátosságát. Ezért a látványért érdemes élni.”

Van valami döbbenetes abban, hogy a lélek egyéni sajátosságának megszűnését föllelni vélt Balázs szinte ujjongva üdvözli ezt aényt. De ugyanennek a könyvének más helyein már egészen mást mond. „Nem a háborúról van itt szó, hanem az én nagy magányosságom próbájáról.” — Mert meg kell váltanom magányomhoz a jogot. Majd ha megtettem a legtöbbet, amit ember a közösségért tehet, ha felkínáltam életemet háborújában, akkor *utána*, mondhatom esetleg: most pedig alászólja.”

Egy másik ellentét illuzórikus feloldásának kísérlete az egymással szemben álló ellenségek testvériségének hirdetése, megint csak az elvont szolidaritás alapján. A hercegnővel folytatott csendes, esti dialógusában azt mondja, hogy „a tizmillió oroszral és szerbvel és nem tudom mennyi franciával is szolidáris akarok lenni, mikor közös harctéren közös szenvedést osztok meg velük.” De még ennél is tovább megy, amikor a szenvedésben és egyenlő halálesélyben megvalósuló, az ezen alapuló jövőbeli kollektív népszerűtet eszméjét felvázolja: „A közös halál árnyékában nem lehet gyűlölni az ellenfelet. A háború az egyetlen lehetősége annak, hogy ellenséges népet megszeressünk. A háború a népek egyetlen érintkezési formája. Békében csak egyének érintkeznek.”

Jól látható, hogy ezekben a nézetekben is a közvetítéseknek ugyanazon hiánya található meg, mint előző éveinek lírájában. Az egyén és a közösség nem dialektikus együttesben él, hanem elvont keretekben létezik az általa képviselt tartalmi értékektől teljesen függetlenül, s végeredményben egyik a másikkal szemben áll, pontosabban mondva az egyik többé vagy kevésbé kiszorítja a másikat.

Mindamellet Balázs Béla világháborús kiterője az emberi szolidaritás eszményének hitében egyáltalán nem volt zsákutca. Az életben, és benne mindenekelőtt a művészet szférájában nem ritkán adódnak olyan „meglepetések”, látszólagos logikátlanságok, amikor a fejlemények másfélék lesznek, mint amilyenek elvárhatók. Ez történt Balázs Bélánál is. Levonta világháborús vargabetűjének tanulságait, 1938-as visszatekintése jól dokumentálja ezt: „Ám éppen ezt az idealizált, egocentrikus magányt (melybe a művészetem is belefűlladt volna előbb-utóbb) a háború megbontotta... A fél emberiség roppant tömegszennvedése kihűzött egyelőre igen komfortábilis magányomból... Kihűzött az erkölcsi érzés erejével... Bármilyen ostobaság volt is hát az én háborúba menésem, akkor mégis ez volt az első lépés, mely egy alapvető tévedésből kifelé vezetett. Mert ez volt az első emberi felűtközése bennem az emberi szolidaritás, a társadalmi felelős kötelezettség érzésének. Ezután már nekem nem kellett

egyéb, mint megtudni és megérezni, *mi* a helyes emberi szolidaritás, és *mi* az igazi társadalmi közösség.”

Odisszeája azonban ekkor sem ért véget. Bécsi időszaka első felének, a húszas évek elejének naplójegyzetei szépen mutatják, milyen tudatosan vetett számot addigi művészi és emberi életútjával s mérte fel a „hogyan tovább?” szubjektív és objektív parancsait és lehetőségeit. A központi kérdés ekkor is az egyén-közösség problémája volt a számára. Naplója tanúsítja, hogy a húszas évek kezdetén, tehát éppen a fordulóponton milyen hősies erőfeszítéseket tett a magány-kollektívum alternatíva új típusú, kommunista megjelenésének elméleti tisztázására és művészi realizálására. A számos kínálkozó naplórészletből csak néhányat idézhetünk mutatóba. 1921 áprilisában: „Az individualizmus sorsáról van szó, az egyéni lélek jelentőségéről máma. Hogyan viszonylunk mi és gondolataink történelemhez és párthoz? ... A másik probléma: az individuális etika (Kierkegaard), mai eddig fejlődési vonalunk vitt minket oda, hogy átadjuk magunkat egy mozgalomnak, amely ezt az individuális etikát kizárja. Két fejlődési vonalról van szó az emberiségben. Az osztályok evolúciója és az egyéni léleké egymástól teljesen külön-külön utakon is járhatnak, és egymást keresztezték bennünk. De kettő maradt. Ha mi lemondunk etikánkról, ez lesz a »legetikusabb« cselekedetünk — ebben az esetben. Van-e szintézis a jövőben? Hiszem.”

Balázs Béla jól tudta, hogy „hosszú még a lélek útja” addig, amíg „*azt az egy embert ... és benne a közös lelket, mely átítatja*” úgy tudja ábrázolni, ahogyan szeretné. Harminchatodik születésnapján számadást készített: „Micsoda leltárt tudnék csinálni magamról? A kommunizmus legmélyebb metafizikája szívemben — nem az, ami szociológia és politika benne: az etika és a lélek felszabadulása. Talán elég nagy feszítőerővel, hogy az új poézis forrása lehessen.” Meg akarta rajzolni „a nyitva élő ember világát, a minden társadalmi megnyomorítás alól felszabadított lélekét”, de mindjárt kételkedett is saját erejében: „Ezt kiénekelni! Ezt kellene! És szomorú vagyok, mert abban nem mindig hiszek, hogy ezt meg tudom-e majd csinálni.”

Szándéka elméleti munkáiban vált legjobban valóra. A művésznek túlságosan gyors és túl nagy volt a váltás, főként költészetében hagyott ez nyomot. A Nyugat első nemzedékének többi költője a magány-közösség dilemmát kezdettől fogva életszerűbben élték át és emelték lírájukba, művük sokkal szervezettebben növekedett. Balázsnál a „desztillált lélek” és a valószínűs élet közösségi tartalma nem tudott művészi egységgé ötvöződni, a belső érés nem engedelmeskedett mindenben a jó szándékkal akart és sokszor mesterségesen túlhajszolt törekvéseinek. Ezzel együtt már maga az erőfeszítés is tiszteletre méltó s még inkább, hogy az új művészi kibontakozást jó úton kereste. „Van-e szintézis a jövőben?” *Az Álmodó ifjúság, ez a kiemelkedően nagy mű bizonyítja, hogy lett volna Balázs Béla számára is.*

Balázs Béla öt levele s egy verse

I.

A Móra Ferenc Múzeum irodalomtörténeti gyűjteménye — Eisner Manó (1884—1959) szegedi ügyvéd ajándékaként — 55 905/1—3. szám alatt őrzi a fiatal Balázs Béla (akkor még Bauer Herbert) négy levelét. (Terjedelmi okból itt most hármat közlünk.) A címzett mindegyik esetben maga az ajándékozó volt, kiléte így teljesen bizonyos. Minden egyéb azonban — így a levelek keletkezési helye, ideje — annál bizonytalanabb; Balázs egyiket sem keltezte, sőt